

СӨЗ ЧЕБЕРИ 80де

Кыргыз санжыраларында: «Аллах-Таала адам баласына ар түрдүү ырыскы-шыбага тартуулайт: бирөөнө өнүп-өскөн баш (тукум) берсе, бирөөнө өрүш толо мал, дагы бирине мансап, же адам суктанарлык өнөр-кесип, же адамга бак-дөөлөт алып келген эмгекчилдик, адамды имере тарткан адамгерчилик, же терең акыл берет. Ал эми өзү ылайык көргөн пендесине көп эле нерселерди берип коёт», - деп айтылып жүрөт. Анын бириндей, табият Үсөнбек Асаналиевге адам зоболосун көтөрмөлөй турган кыйла эле сапаттарды – акылга кана ширетилген, ошондон улам адамга рахат тартуулаган ширин сөздү, жайдары мүнөздү, адамга көрк берип, аброюн көкөлөтүп турган көтөрүмдүүлүктү, сабырдуулукту, сый-ызаатты, жылдызы жарык ачык маанайды, кандайдыр бир нерселерди илгиртпей байкап турган сезимталдыкты, турмушту туя билген билимдүүлүктү ж.б. мол бериптир. Үсөкемдин ушул сапаттарына, көп кырдуу өнөрүнө 80ди серпип өткөн курагында, чаканыраак болсо да, сереп салып көрөлүчү.

Үсөкем касиеттүү Ысык-Көлдүн (байыркы аттары – Ыйык-Көл, Бермет-Туздуу-Көл) Даркан айылында 1932-жылдын 14-августунда жарык дүйнөгө келген. Ошол күндөн ушул күнгө чейин ал өмүр жолун бекер басып өткөн жок. Ачыгын айтканда, адам суктанарлык байсалдуу, жемиштүү жолду басып, нускалуу кадырман карыя болду.

Даркан орто мектебин бүткөндөн кийин 1951-1956-жылдары Бишкектеги (мурунку Фрунзе шаары) КМУнун филология факультетинде жогорку билим алган. 1956-59-жылдары кесиби боюнча өз айылындагы мектепте мугалимдик кызматты аткарган.

1959-68-жылдары Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун түркология секторунда илимий кенже кызматкер болуп иштеп жүрүп, академик И.А.Батмановдун илимий жетекчилигинде «Лобнор тилинин грамматикалык кыскача очерки» деген темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү жактаган. 1968-70-жылдары Кыргыз Совет энциклопедиясынын Башкы редакциясында сөздүк жана комплекстөө редакциясынын башчысы, андан соң жооптуу катчысы кызматында иштеген.

1970-1993-жылдары КМУнун филология факультетинин кыргыз тил илими кафедрасында ага окутуучу, доцент, кафедра башчысы кызматтарын аркалаган. 1993-жылдан бери Каракол шаарындагы Касым Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинде доцент, профессор наамында эмгектенип келе жатат.

2004-жылы «Тунгус-манжур, монгол, байыркы түрк жана кыргыз тилинин кээ бир лексикалык параллел-дери» деген темада (консультанты - академик Б.Ө.Орузбаева) филология илимдеринин доктору илимий даражасын алууга татыктуу диссертациясын ийгиликтүү коргогон.

Үсөкем - колуна алтын калем түшпөгөн илимпоз гана эмес, көркөм сөз чебери аталган жазуучу жана журналист. Анын үзүрлүү эмгектенүүсүнөн, талыкпай иликтөөсүнөн 200 дөн ашуун илимий макалалары, монографиялары жарык көрсө, 100 басма табак көлөмүндө көркөм чыгармалары окурмандардын колуна тийди. Ал 1990-жылы КР Журналисттер союзунун мүчөсү жана 1991-жылы КР Улуттук Жазуучулар Союзунун мүчөсү наамын алган.

Кыргыз тил илимине салым кошкон окумуштуулардын катарында Үсөнбек

Асаналиевдин өзүнчө орду бар. Ал азыркы кыргыз адабий тилинин фонетикалык системасына, лексикасынын курамына жана грамматикалык түзүлүштөрүнө караганда, анын байыркы тарыхына, алыскы жана тектеш тилдер менен карым-катышына, ошондон улам кыргыз тилинин түрк тилдеринин системасында алган ордуна көбүрөөк иликтөө жүргүзүп келе жатат. Тил илиминдеги татаал жана машакаттуу оор проблеманын бири анын тарыхын иликтөө экендиги белгилүү. Анткени тилдин тарыхы, биринчиден, илимдин көп тармактары менен, эл тарыхы, этнография, археология, салыштырма грамматика ж.б. байланышта талданат. Экинчиден, ар маселени чечмелеп, тактап берүү үчүн жетиштүү факт-материалдар, юридикалык документтер талап кылынат. Мына ушуларды издеп табуунун өзү эле талыкпаган эмгекти талап кылат.

Үсөкөм тил тарыхын иликтөөнү

V кылымдагы байыркы түрк жазма эстеликтеринен, Махмуд Барсконинин, Жусуп Баласагындын орто кылымдагы баалуу мурастарынан, тектеш тилдердеги байыркы булактардан баштаган. Буга анын «Орхон-Енисей жазуусуна машыгуу», «Талас рун жазуу эстеликтери» деген эмгектери далил.

Баса, байыркы түрк жазуусу дегенде өтө орчундуу маселени козгой кетели. Байыркы түрк жазуусу деген – негизинен, Орхон-Енисей жазуусу деген эле сөз. Бул жазуу көлөмдүү алты эстеликти камтыйт: Күл тегин, Билге каган, Тонукук, Онгин эстелиги, Моюн чур, Кули чур, мындан тышкары, 100дөн ашык майда эстеликтер. Бул эстеликтердин тилин биринчи жолу эки окумуштуу - бири орус окумуштуусу С.Е.Малов, экинчиси даниялык Томсен чечмелеп чыккан. Алардын бири-бири менен эч кандай байланышы болгон эмес. Экөө тең бул жазуунун фонетикалык системасына, лексикалык курамына жана грамматикалык түзүлүшүнө негиздеп, кыргыздын жазуусу деп эсептешкен. Ошого карабастан, өткөн кылымдын отузунчу жылдарында ушул эле эстеликтердин тилин изилдеген казак окумуштуусу А.С.Аманжолов атайы кат менен Компартиянын Борбордук Комитетине кайрылып:

«Жазуу—эң жогорку жетишкендик. Орхон жана Енисейден табылган жазуу эстеликтерин аз сандагы чакан калкка энчилеп коюуга болбойт. Ал бүтүн түрк элдерине таандык», - деген оюн билдирсе, Компартиянын идеологиясына аны ою туура келип, академик С.Е.Маловду өз пикиринен баш тартууга мажбур кылышкан. Ошондой болсо да, академик С.Е. Малов кийинчерээк «Язык желтых уйгуров» деген эмгегинин баш сөзүндө тилдик факт-материалдар жазуунун кыргыздыкы экенин далилдеп турса, кантип тана алам деген оюн ачык эле жазган. Бул документтер азыр деле бар. Ушуга таянып, жазуу эстеликтерин изилдеп жүргөн окумуштуулар бул маселенин башын ачуу үчүн БУУга кайрылышса болбойбу? Жазуу кыргыздыкы экенин биздин өкмөт башчыларыбыз билет болду бекен? Эгер билишсе, эмне үчүн ЮНЕСКОго кайрылышпайт? Жазуубузду тарттырып жибергенге эмне үчүн намыстанышпайт? Бизде Тышкы иштер министрлигибиз деле бар эмеспи? Бул иш аларга деле тиешелүү го?

Үсөкөмдин ишмердүүлүгү жөнүндөгү сөзүбүздү уланталы. Үсөкөм эмгектин баркын, талыкпаган эмгек гана жеңишке жеткирерин жакшы билет. Ал педагогдук кесип, илимпоздук менен гана чектелип калбастан, көркөм сөз өнөрүнө да белсенип киришкен адам. Анын «Ой-оомат», «Кеп-кербен», «Арзуу», «Сап-санат», «Ажыдаарлар алааматы», «Аалымдарга азил арноо» деген ырлар жыйнактары сөз ордун таба билгендиги, ошондон улам сөздөрүнүн

тереңдиги, өткүрлүгү, курчтугу, таасирдүүлүгү менен өзгөчөлөнүп турат. Бул жыйнактардагы чыгармаларынын тематикасы кенен: анда таалым-тарбиядан баштап, адам жашоосунун бардык тармактары камтылган; айрыкча окурмандын жан дүйнөсүндө сакталып кала турган адам мамилелери жөнүндөгү лирикалык ырлары бөтөнчө белгилеп кетүүгө татыктуу.

Адам мамилелеринин чексиз дүйнөсүндө түгөнгүс кенч сүйүү темасы эмеспи. Бул темада адам баласы жаралгандан бери эсепсиз чыгармалар жарыкка келди го. Ошондой болсо да, сүйүүнүн керемет касиеттерин бейиштин төрүнө жеткирген жазуучулар саналуу эле. Ошол саналуулардын катарында Үсөнбек Асаналиев тургандыктан, биз аны: «Азыркы замандын Омар Хаямы, Алишер Навойиси» - деп коёбуз.

Үсөкем илим дүйнөсүндө эмгектенип жүрүп, жазуучулук өнөр-кесипке кечирээк киришти. Ошондон улам биз аны тамашалап, «Жаш акын», «Жаш болсо да, чыгаан акын» деп койчубуз.

Үсөкемдин көркөм чыгармаларын баалаган атактуу окумуштуу жана жазуучу, адабий сынчы Качкынбай Артыкбаев өзүнүн «Кыргыз адабиятынын тарыхы» деген чоң эмгегин белекке берип жатып, төмөнкүдөй кол тамгасын сунуштаптыр:

Үсөке, тишиң - алтын, ичиң - алтын,
Карк кылдың макал сөзгө кыргыз калкын.
Калтырып кеткен өңдүү Кара Молдо,
Шайырсың жолдоштордун жазып жарпын.
Өзгөртсөң кесибиңди мурунтадан,
Мындан да көпкө кетмек сенин даңкың.
Дагы да кеч эмес го камчылансаң,
Ал-күчтүн таразалап алды-артын.

Үсөкем, Качыкем айткандай, абдан шайыр, жаратылышынан жаркын, чебер комузчу, мукам үндүү адам болгондуктан, биз аны «Жакшынакай үлпөттөрдүн бал райкан гүлү, күндүз да, түнкүсүн да жанып турган жарык жылдызы» деп да коебуз.

Ал кыргыздын залкар күүлөрүн ийине жеткире гана аткарбастан, өзү дагы мукам күүлөрдү жарата билгендиги менен тамшандырат. Анын «Сагыныч», «Кең Каркыра», «Кыял», «Кашка-Суу», «Жел токсан», «Замана», «Жаралуу марал», «Кара Молдону эскерүү», «Куса» аттуу күүлөрү уккан адамдын жан дүйнөсүн козгоп, түркүн кыялга батырып, күү өнөрүнүн ырахатына чөмүлтөт. Аты аталган жогорудагы күүлөрдө замандын оош-кыйышы, сүйүү, өмүр, өлүм темалары үч кыл комуз ыргагында укмуштуудай терең баяндалган.

Үсөнбектин колуна комуз алып күү жараткан өнөрү, сөзгө устаттыгы, терең адамгерчилиги энеси Шабы эненин таасиринен улам болуу керек. Жарыктык Шабы эненин 90 жаштан өткөн кезинде ооз комузда ойногон күүлөрү Венгрия жергесинде кассетада чыгарылган. Кассетанын биринчи бетине Шабы эненин сүрөтү түшүрүлгөн. Ушул эле кассетада уулу Үсөнбектин дагы «Сагыныч», «Жел токсан», «Кашка-Суу» аттуу күүлөрү жазылган.

Лирикалык ырларга обон жазылып, эл арасында ырдалып жүрсө, анда ал ырлардын өлбөстүгү деп билебиз. Анын мукам ырларына залкар обончу Мукам Рыскулбеков, атактуу төкмө акын Майра Керим кызы, Кайнарбек Бийлибаев өңдүү белгилүү обончулар обон жаратышкан. Дагы бир белгилей кете турган жагдай – Үсөкемдин обончулук өнөрү, анын 20дан ашык обондору бар.

Үсөкем көп кырдуу өнөрпоз дебедикпи жогоруда. Ошол өнөрүнүн бири –

котормочулук. Ал «Ак сөз арыбайт», «Чыгыш элдеринин макал-лакаптары», «Орус эл жомоктору», «Беларус эл жомоктору», «Хакас эл жомокторун» кыргыздын көркөм тилинде сүйлөткөн.

Ошентип, Үсөкем - элге эмгеги сиңген, ошондон улам элге таанылган, кадыр-барктуу, даражалуу адам. Ал бир нече сыйлыктарга эгедер: Эл агартуунун отличниги, Эмгек ардагери, Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун Грамотасы (1959), Ысык-Көл областтык мамлекеттик администрациясынын Ардак грамотасы (2010), Жети-Өгүз районунун ардактуу атуулу (2010), Республикалык комузчу-күүчүлөрдүн кароо сынагында К.Орозовдун 110 жылдык мааракесинде (3-орун) диплом жана Ысык-Көл областтык мамлекеттик администрациясынын Ардак грамотасы (1993), 1995-жылы Мухаммед Пайгамбардын туулган күнүнө карата түрк тилдүү акындардын кароо-сынагынын жеңүүчүсү катары Түркиянын Анкара шаарында болуп, «Кутлу догум хафтасынын мансиону», улуттук гезит «Кыргыз Туусу» уюштурган «Кыргыз Туусун көтөргөндөр» конкурсунда 1-орун (2006), «Ойчул акын Арстанбек, Калыгул жана Ысык-Көлдүн даанышман акелери» конкурсунда баш байге (2006), Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер (1999), КР алдында сиңирген өзгөчө эмгеги үчүн персоналдык пенсионер (2002).

Жыйынтыктап айтканда, Үсөкем - илимпоз, сөз поэтикасынын гүлүн терген чебер жазуучу, котормочу, залкар комузчу, обончу гана эмес, таанымал ойчул адам. Анын «Сөз-сөөлөт», «Жакшы сөз-жан азыгы», «Сөз-сөнбөс жарык» аттуу үч жыйнагында 22 миңден ашык жарык көргөн афоризмдери, макалдары, накыл-насааттары чечендик өнөрдүн кенчин толуктап турат.

Үсөке, кыргызды кыргыз кылып турган чыгаан уулдарынын бирисиң! Бар бол! Алтындай баалуу сапаттарың кыргыз тукумуна оошо берсин.